

□ Malik GUSEYNOV¹

КЪУМУКЪ АДАБИЯТНЫ ОБСЮВ ЁЛЛАРЫ

Баянлыкъ

Бу мақсалада къумукъ адабиятны тувумундан тутуп, XV юз йылдан XXI юз йылы башына ерли обсюв ёллары суратлана. Къумукъ адабиятны тарихи аслу агъымларына, бир-бир сокъмакъ ёлларына, агъамиятлы жанрларына, белгили яzywчуланы къошумуна гёре гёрсетиле. Совет гъакимият токъташгъанда сёз саниятыбыз милли битимин тас этгенлик, ва шо баш белгиси совет девюрню ахырлары, 1990-ынчы йыллардан тутуп къайтма башлагъаны гъакъда айтыла. Бир мақсалада савлай къумукъ адабиятны толу кюйде гёрсетме бажарылмай, шо саялы анадаш сёз саниятыны обсюв ёллары, агъымлары булан байлавлу бир-бир маъслаланы янгыз эсгеривю булан дазуланып къалма тюшдю. Мақсаланы олъчевю бары да агъымланы, жанрланы эсгерме, озокъда, имкан бермей; маъналы асарланы атларын чы нечик де, гъатта бары да яzywчуланы атларын гелтирме де кюй болмады.

Аслу сёзлер: къумукъ адабият, обсюв ёллар, варислик, классика, тарих, адабият девюрлер, жанр.

THE WAYS OF DEVELOPING KUMUK LITERATURE

Abstract

This article considers the ways of development of Kumuk literature from the moment of its origin, from the XV to the beginning of the XXI century. The history of Kumuk literature is covered in line with the main trends, individual trends, the most significant genres, and the role of specific authors. The article notes the loss of the national identity of the Kumuk literature with the establishment of the Soviet power, which became relevant in the last years of the Soviet period and began to fully manifest since the 1990s. We found impossible and difficult to fully cover all Kumuk Literature, that is why we had to confine to a simple listing of some of the issues, associated with the evolution of native verbal art and its movements in one article. The framework of one article, of course, does not allow considering all trends and genres; we had no opportunity not only to list the names of significant works, but even just to mention the names of all writers.

Keywords: Kumuk literature, ways of development, heritage, classics, history, literary epochs, genre.

KUMUK EDEBİYATINI GELİŞTİRME YOLLARI

Özet

Bu makale, Kumuk edebiyatının çıkış anından, yani XV. yüzyıldan XXI. yüzyılın başına kadarki gelişim yollarını ele almaktadır. Kumuk edebiyatının tarihi, ana eğilimler, bireysel eğilimler, en önemli türler ve belirli yazarların rolü doğrultusunda işlenir. Makale, Sovyet döneminin son yıllarında gündeme gelen ve 1990'lardan itibaren tam anlamıyla kendini göstermeye başlayan, Sovyet iktidarının kurulmasıyla Kumuk edebiyatının milli kimliğinin kaybolduğuna dikkat çekiyor. Tüm Kumuk Edebiyatını tam olarak ele almanın imkansız ve zor olduğunu gördük, bu yüzden yerli sözlü sanatın evrimi ve hareketleriyle ilgili bazı konuların tek bir makalede basit bir şekilde sıralanmasıyla sınırlı kaldık. Elbette bir makalenin çerçevesi, tüm eğilimlerin ve türlerin dikkate alınmasına izin vermiyor; hem önemli eserlerin isimlerini listeleme hem de tüm yazarların isimlerini anma fırsatımız olmadı.

Anahtar Kelimeler: Kumuk edebiyatı, gelişim yolları, miras, klasikler, tarih, edebi dönemler, tür.

Къумукъ адабиятны тарихин къысгъача гёзден гечирме мурат тутгъан сонг, инг башлап бизин бай адабиятыбызны бу мақсаланы даражасында суратлама бажарылмайгъанны айтма герек. Биз аслу гъалда къумукъ адабиятны аслу агъымларын, аслу девюрлерин, ва оланы бир-бир белгилерин гёрсетип, сёз саниятыбызгъа мекенли къошум этген яzywчуланы, шаирлени атларын, оланы маъналы асарларын эсгерип дазуланабыз.

Къумукъ адабият, савлай бизин уълкени адабияты йимик, бары дагъыстан адабияты йимик, эки уллу бёлюкге, девюрлеге бёлнюп ахтарыла гелген: 1-нчиси – инкъылапдан алдагъы адабият (демек, 1917-нчи йыл болгъан Октябрь инкъылапдан алдагъы); 2-нчиси – сонггъу, совет адабият.

Къумукъ адабиятны ахтарыв тарихи де бар; хыйлы алимлер, оланы арасында профессорлар, филология илмуланы докторлары, бу ёлда кёп иш этген, хыйлы санавда илму китаплар да басмадан чыгаргъан. Эсгерилген девюрлеге гёре айтсакъ, озокъда, алимлени кёбюсю

¹ Malik Guseynov, G. Cadasanı atındaгы Tıl, адабият ва инчесаният институтуну баш илму къуллукъчусу, филология илмуланы доктору, malik60@list.ru.

инкылапдан алдагы адабиятны ахтарывда чалышгъан. Шоланы арасында К.Д. Солтанов, Г.Б. Мусаханова, С.М.-С. Алиев, А.-Къ.Ю. Абдуллатипов, З.Н. Акъавов, С.-М.Х. Акъбиев, И.Х. Асеков, М.А. Гьусейнов ва озгелени атларын эсгерме болабыз.

Совет девюрю адабиятыбыз аз ахтарылса да, сёз саниатны бир-бир йыллары, тармакълары, жанрлары уллу илму ишлерде гёрсетилген, айры авторлагъа багъышлангъан монографиялар чыкыгъан. Бу янын алгъанда К.Д. Султанов, А.-Къ.Ю. Абдуллатипов, К.И. Абуков, М.А. Гьусейнов, Р.А. Агъматова ва башгъалар монография ишлер язгъанны айтма тийишли.

Адабиятны кюрчю тамуру халкъ авуз яратувчулугъу экени белгили. Адабият халкъ авуз яратувчулугъундан баш ала. Къумукъланы озгесиз бай авуз яратувчулугъу, оланы арасында игитлик эпос йырлар, тарихи игитлик йырлар, къанна къзакъ йырлар, такъмакълар, сарынлар, айтывлар ва озгелери. Бир-бир фольклор асарларда бусурман дин къабул этилген замандан алдагы белгилери ачыкъ билинегенин айтсакъ (масала, «Минкюллюню йыры», «Къарткъожакъ булан Макъсуман», «Анжи-наме»), къумукъ сёз саниатны тарихи минг йыллардан терен экени ачыкъ бола.

Къумукълар тюрк халкъ экенге гёре, бизин адабиятны кюрчю тамурлары бырынгы тюрк сёз саниатны мердешлеринден де баш ала. Шогъар бизин бир-бир фольклор асарларыбыз да, масала, эпос йырларыбыз, шагъат эте, ва къумукъланы баш вакътилериндеги адабият тили де исбатлай. Лап XIX асруну биринчи яртысына ерли къумукъ адабият аслу гъалда тюрки тилде (гъалиги къумукъ тилде тюгюл) яратыла гелген. Бизин биринчи шаирлерибиз Умму Камал (XV юз йыл), Багъдат Али (XVII юз йыл), Къакъашуралы Абдурагъман (XVIII–XIX), илмуда токъташдырылгъан кюйде, темиркъазыкъ къавкъаз тюрк тилде язгъан.

Къумукъ адабиятны башын шаир Умму Камал тута. Бизин айрокъда ругъландырагъан зат, – ону яратувчулугъунда «къумукъ» деген сёз къолланып, шаирни сагъынч гъислерин суратлайгъан сатырлар: «Элтер гёнгюл ол эллере / Мискин къумукъ сюнбюллере».

Умму Камал, Багъдат Али, Къакъашуралы Абдурагъман супу, дин поэзияни вакиллери гъисаплана. Бу шаирлени хас белгиси болуп, олар дин масъала булан дазуланмай, адамны гъар гюнлюк яшав масъалаларын, жамият масъаларын теренден суратлав гёрюне.

Бу сыдрада варислиги арев сакълангъан, артагъы йылларда айры китаплары да янгыдан басмадан чыкыгъан Къакъашуралы Абдурагъманни поэзиясы айрыча тергев тарта. XIX юз йылны башында Къумукъну, Дагъыстанны гъалларын гёзден гечире туруп, шаир бусурман дин ёллар, эдеплер, адатлар сыйдан тюше барагъангъа къайгырып язгъан асарлар агъамиятлы гёрюне. Ислам ёлну, бусурман къайдаланы якълап гъакъ юрекден гелеген Абдурагъманни ойлары, пикрулары оър филология даражагъа етише. Абдурагъмандан не алда, не артда дин поэзия агъымында язгъан авторлар, шаирлер, адиблер, алимлер ону йимик терен де, таъсирли де язмакъдан озмагъан деме ярайгъан кюйдебиз.

Къумукъ сёз саниатны аслу ёлун алсакъ, XIX асруну экинчи яртысында ону янгы девюрю башлана. Шо янгылыкъ бу вакъти арагъа чыкыгъан, чеберлик пагъму якъдан инг де тизив деп белгиленген, къумукъ халкъны окътемлиги, оърлюгю Йырчы Къзакъ (1830–1879) булан байлангъан.

Аслу янгылыкъ, Йырчы Къзакъдан башлап адабият тувра дин ёлундан тайышып, адамны, оз девюрюню, Къумукъну къысматын суратлавгъа гёче. Озокъда, не Къзакъны яратувчулугъунда, не савлай адабиятда дин масъалалар унутулуп къалмай. Къайтара, дин булан байлавлу сёз саниат айры агъым болуп давам этиле.

Йырчы Къзакъ Россия гьукуматы Къумукъну, Дагъыстанны елеч, минг йыллар боюнда гелишген жамият тизимин гери уруп, янгы законлар салма урунган вакътиде яшаган. Бу алмашынывлагъа талчыгып (демек, бийлер, ханлар сыйдан тюшген, къумукъ жумгъурияты – шавхаллыкъ дагъытылган) озю де Россия законуна гере туснакъ этилип Сибирге йибериленг шайр, оз девюрюн тенги ёкъ кюйде танкыт этип тизив суратлама бажарган, ва шо ругъда оз халкыны милли эсин уятывда биринчилей болуп кюрчю салган. Ону чартлатып язган сатырлары охувчуну бугюн де къанын къайната: «Яратганым сюйсе бизин къайтарып / Оьзденлери къулгъа дёнген Къумукъгъа».

Къумукъну озьези недир, озьденлиги, менлиги неден ясала – шу йимик соравлагъа ону асарлары чери ёкъ кюйде жавап бере, ва инг аввалда милли оьктемлик, игитлик макътала.

Ажайып гетеринки ругъда, уьттю чеберликде язылган шайрни варислигини маънасы, ондан къайры, Къзакъдан янгы къумукъ адабият тил, гъалиги адаби тил башланаганлыкъда да дюр. Сонггъу шайрлер де халкыгъа англавлу, ачыкъ тил булан язып, халкъ тили адабият тил болмакъгъа шайр башлап абат алган.

Йырчы Къзакъ салган ёлгъа тюшюп, ондан сонггъу адилер Магъаммат-Апенди Османов, Манай Алибеков, Абусупьян Акаев, Нугъай Батырмурзаев ва башгалары адамны гяр гюнлюк яшавун суратлап, оз заманыны къыйыларын гёрсетип, халкыны ёл гёрсетивчулери болуп токьтаганлар. Шолайлыкъда олар яшавда бар кемчиликге де гёз ачганлар, ва ерли гъакимлерден тутуп (старшина, судья, гёречи, гъатта моллалар), пача къурумун да танкыт этип хыйлы асарлар язганлар. Бу авторланы поэзия яратывчулугъу публицист къайдалагъа ювукъ гелген.

Адабият бары бир тьосде болмаган. Масала, шо бир вакътини ичинде дин асарлар да ярала гелген. Ондан къайры да, арап тилде язаган къумукъ авторлар да уьстюнлю кюйде чалышган. XIX асруну алсакъ, арап тилде тизив асарлар язган (тюзю, гъалиге ерли герекли даражада ахтарылмай къалып тураган) Яхсайлы Юсуп Къылычевни, Эндирейли Мамагишини, Эндирейли Идрис-Апендини ва озгелерин эсгерме ярай.

Жамият, политика (сиясат) гъалланы таъсиринден XIX асруну лап ахыры – XX асруну башында (Октябр инкылапдан алда) адабиятда хыйлы янгы ренклер, агъымлар билине. Олардан бир нечелерин гёз алдан гечирсек, бу вакътиде тувулунган ва оьр чебер даражалагъа етишген яшлар учун язылган шиърулар (М.-А. Османов, А. Акаев, М. Алибеков), сююв йырлар ва поэмалар (Ансар Къадиев, Айбала Дадав, Темир-Болат Бийболатов), табиат лирика (М.-А. Османов, Т.-Б. Бийболатов), пролетар поэзия (Айбала Дадав) агъамиятлы гёрюне. Сонг да бу заман къумукъ поэзияда кёп уллу оьлчевлю асарлар – поэмалар яратыла; шо жанрда оьрде эсгерилген бары да авторлар асарлар яратган. Айтылган темалардан къайры, игитлик эпос йырлар ва поэмалар да бир агъым болуп гёрюне (Хамаматюртлу Алипмурза, Айбала Дадав, Т.-Б. Бийболатов), биринчилей масхара-ихтиллат къайдада язылган поэмалар арагъа чыгъа (Къоччакъай Джамалдин).

XX асруну башында пача гьукуматы Дагъыстан халкылагъа берген эркинликдени натижасында басмаханалар ачылып, ерли тиллерде китаплар чыкъма башлагъанлыкъ адабиятны шайлы оьсювюне себеп болган. Октябрь инкылабы болган 1917-нчи йылгъа етгинче къумукъ тилде 150-ден да артыкъ китаплар чыкъган. Олардан кёбюсю дин китаплар болса да, олар булан янаша оьрде эсгерилген язывчуланы шиъру, поэма, проза асарлары да чыкъган, ва кёп санавда арап, бусурман адабиятда мекенли ер тутган классик асарлар, дастанлар къумукъ охувчулагъа етишген. Дин гъакъда сёз чыкъган сонг, гетген юз йылны башында кёп санавда мавлетлер язылгъанны айтма тюше.

Инкылапдан алда дагыстан халкларындан башлап кыумукларда проза жанраны тувулунмакылыгы гөрмекли агвалат болуп токытай. Нугай Батырмурзаевни повестлери («Языкь Габийбат», «Давут булан Лайла», «Насипсиз Джанбийке»), Абдул-Гьюсейн Ибрагимов-Кызыларлыны «Аманхор» деген романы кыумук сёз саниаты устынюлю натижалагга етишгенни исбат эте.

Бугар кыошуп бу вакыти адабият танкыт (А. Акаев, Н. Батырмурзаев), драматургия (Зайналабит Батырмурзаев) тувулунганны айтсакь, инкылапдан алда кыумук адабият генг чебер система гысапда токыташып битгенин айтма болабыз.

Инкылапдан алдагы адабиятны осыювоне жамият гыаллар таьсир этгенин айта туруп, шо заман гючленген усул жадидни (орусча айтганда – джадидизманы) таьсири айрокьда гючлю болганны айтмаса болмай. Аталары гелтирилген бары да язывчуланы яратывчулугунда шо таьсир билинмей кьалмай. Шо себепден, бизин гысабыбызгга гёре, джадидизм жамият яшавда йимик, адабиятда да бир айрыча агым болуп гёрюне.

1917-нчи йылгы Россияда болган Октябр инкылабы бизин гыкуматны яшавун бюс-бютюней алышындыргганы ачыкь. Шолайлыкь, озокьда, адабиятгга да хас болуп токытай. Бир аз заманны ичинде сёз саниат бырындан гелеген адабият мердешли ёлундан тайыша башлап, социалист идеология рельслерине тюше. Мекенли айтсакь, 1925-нчи йылны экинчи яртыларындан тутуп, большевик партияны адабиятгга багышланган кьарарлары чыгып, социалист реализма адабиятны аслу ёлу болуп белгилене, язывчулар идеология дазулагга гёре язма борчлу бола.

Совет девюрню башында хыйлы маьналы агвалатлар бола. Совет гыкумат янгы яшав кьурувда сёз саниатгга айрыча агамият бергенге гёре, 1920-нчи йылланы ахыры – 1930-нчу йылланы биринчи яртысында кёп санавда китаплар чыгга, кёп яш адамлар адабиятгга кьошула, Дагыстанда ва савлай Совет Союзда язывчуланы съездлери оьтгериле ва язывчуланы кьурумлары амалгга геле.

Язывчуланы иши гыкумат ягындан кыйматлана башлай; премиялар бериле, бир-бир язывчулар алапа да ала, язывчулар командировкагга йибериле.

Озокьда, умуми алганда кёбюсю асарлар янгы яшав кьурувгга багышлана, партияны ёлбашчылары, инкылап, Кызыл асгер ва оьзге совет девюрю символлар макьтала, муну булан бирге гыкумат кем гёзден кьарайган алдынгы яшав, бийлер, ханлар, гьатта кьади-моллалар, мадарлы тайпалар, кулаклар, бусурман байрамлар ва оьзгелери ери ёкь кюйде сёгюле, иришхат этилип суратлана.

Амма шо бир вакытиде инкылапдан алдагы агымлар да, замангга гёре тюрленип, давам этиле: масала, игитлик йырлар, ярыкьландырывчулукь идеялар, шиьру кьайдалы кагызылар ва башггалары. Гьасили, бугюнго гёзден биз нечик кьарасакь да, бу девюрде маьналы агвалатлар бола.

Ондан кьайры, тамаза шаирибиз Абдулла Магьамматов (оьзге дагыстан шаирлер Гь. Цадаса ва С. Стальский булан бирге) янгы белгиленген Дагыстанны халкь шаири деген гьюрметли атгга ес бола, Багьавдин Астемиров Дагыстан язывчуланы союзуну биринчи председатели бола (Юсуп Гереев ва Наби Ханмурзаев бу союзну жаваплы секретарлары болуп ишлегенлер).

О замангы кёбюсю адабият асарлар идеологиягга байсынып язылса да, чеберлик маьнасын бугюн де тас этмегенлери аз тюгюл. Оланы арасында инче энчили (адамны ич дюньасын, кьайгысын, сюювон суратлайган) лирика (Алим-Паша Салаватов, Т.-Б. Бийболатов), сатира ва танкыт асарлар (А. Магьамматов, Н. Ханмурзаев, Ю. Гереев) ва башггалары.

Сонг да бу вакъти кѳумукъ проза аякъгѳа тура (Камиль Абакаров, Аتكѳай, Абдул-Вагѳап Сулейманов ва б.), драматургия (Татам Мурадов, А.-П. Салаватов, Абдулазим Батырмурзаев, Амир Кѳурбанов ва башгѳалар) адабиятны бир бѳлюгѳю гѳисапда токѳташа. Адабиятгѳа тизив макѳалалары булан Камил Солтанов кѳошулуп, ва ону булан бирге бу тармакъда чалышгѳан Аتكѳай, Ю. Гереев ва башгѳаланы чалышывуну натижасында адабият танкѳыт (критика) мекенли гѳючлене.

Амма бу йыларда савлай уълкеде ер тапгѳан репрессиялардан кѳумукъ язывчулар да кѳутулмагѳан. А. Акаев, Б. Астемиров, Т.-Б. Бийболатов, А. Баширов, А. Кѳурбанов туснакъ этилип сибирлеге йиберилген, Ю. Гереев, Аتكѳай, К. Солтанов ва башгѳалары кѳыйынлыкѳлагѳа тарыгѳан.

Гѳасили, 1920–1930-нчу йылар кѳумукъ адабиятында бугѳюн бизин рази этеген, ойлашдырагѳан ва талчыкъдырагѳан агѳвалатлар булан белгили.

1940-нчы йылланы адабияты аслу гѳалда Уллу ватан даву булан байлавлу. Бу вакѳти албетге поэзия чыгѳа. Фронтда немис фашистлер булан дав этеген совет асгерлени ругѳун гѳетермек, совет халкъны ватанын якѳлама чакѳырмакъ, елевчюлени жиргенч юзѳюн ачмакъ шаирлени аслу борчу болуп токѳтай (А.-В. Сулейманов, Аتكѳай, Н. Ханмурзаев, Анвар Гѳажиев ва б.). Айрыча этип, даву биринчи гѳюнлеринде язылгѳан А.-В. Сулеймановну «Дослагѳа» деген шиѳрусу, рус тилге гѳчѳорюлюп, сав уълкеге белгили болгѳанны эсгерме тѳоше. Ону булан бирге сагѳнаны, театрны гѳючю арта, драматургия жанлана (Аتكѳай, Шагѳмардан Абдуллаев). Дав темагѳа багѳышланып проза асарлар да языла (Аяв Акавов, Аتكѳай, Магѳаммат Хангишиев).

Дав девѳорню адабиятыны хас белгилеринден, мисал учун, халкъ авуз яратывчулугѳуну кѳайдаларын, игитлик йырланы кѳанунларын кѳоллаву эсгерме ярай. Мекенли алгѳанда поэзияда лирикалыкѳ (адамны ич дѳюньясын, ойларын, кѳайгѳыларын суратлав) артагѳаны ачыкъ билине.

Уллу ватан давда хѳйлы дагѳыстан, кѳумукъ язывчулар ортакѳчылыкѳ этгенни, ва кѳумукъ язывчулардан давда кѳалгѳан кѳумукъ театрѳа аты кѳоюлгѳан А.-П. Салаватовну, прозаик К. Абакаровну атларын айтма тѳоше.

Давдан сонгѳу адабиятда оьтген даву суратлав булан бирге, кѳайгѳылы агѳвалатдан сонг кѳолайлашгѳан яшавну суратлав, совет асгерлер элине кѳайтып, жамият ишлеге кѳошулагѳанын гѳрсетив маъналы ер тута башлай. Бу кѳайдалы асарлар 50-нчи–60-нчу йыларда да агѳамиятлы ер тутгѳан. Шогѳар мисал болуп Аتكѳайны («Кѳумукъ тѳезде», «Жан кѳардашлар») Ш. Альбериевни («Кѳанлыны кѳабуру») проза асарлары да токѳтай.

50-нчи йылардан тутуп кѳумукъ совет адабиятда, савлай уълкени адабиятында йимик, производство масѳалалар, ва шо арада дав заманда осаллашгѳан экономиканы аякъгѳа тургѳузув албетге чыгѳа. Жамият масѳалалар булан бирге адамны оьз дѳюньясын суратлав да янаша гелегенлик адабиятны хас белгиси болуп гѳрѳуне, ва булайлыкѳ айрокѳда 1970–1980-нчи йылар гѳючлене.

Жамият, политика яшавдагѳы агѳвалатланы (Сталинни оьлюмю, партияны XX съездини кѳарарлары) натижасында, мекенли айтгѳанда, 50-нчи йылланы экинчи яртысындан тутуп, маданият ва инче саниятда, шолай да сѳз саниятында, идеология якѳдан бираз енгиллик бола. Шо себепден адабият оьзѳуне тийишли болагѳан, адамны гѳар гѳюнлѳк ва даимлик ойларына, дертлерине жаваплана башлай, ва булайлыкѳ баргѳан сайын арта бара.

Алмашынывлар айрокъда атив поэзияда билине. Къумукъ авторланы асарларында лирикалыкъ гючлене, башлапгы совет девюрде гери урула гелген табиат ва сюив лирика оьсе башлай. Ондан къайры, бара-бара ата юртуна, оьз топрагына, къумукъ тююне багышланган асарлар ватандаш лирикада агъамиятлы ер тутта. Булай агъымлар 60–70-нчу йылларда аты айтылган шаирлени ва адабиятга янгы къошулган яш къаламланы шиъру ва поэма асарларында ачыкъ гёрюне (А.-В. Сулейманов, Анвар Гъажиев, Аتكъай, Ш. Альбериев, Магъаммат Атабаев, Агъмат Жачаев, Акъай Акаев, Абдулкерим Залимханов, Бадрутдин Магъамматов ва хыйлы оьзгелери). Озокъда, адабият бюс-бютюнлей алышынган деме ярамай. Совет гьукуматга, партияга, Октябрге алгышлар сёнмей, тек оьрде эсерилген ренклер, янгылыклар поэзияны ва савлай адабиятны бу вакътисини хас белгиси болуп токътай.

Поэзияда маъналы агъвалатлар кёп болду. Оланы бирлерин айтсакъ, А.-В. Сулейманов «Уст болган сюив» деген биринчи шиъру къайдалы романы, Анвар Гъажиевни «Къазакъ десе» деген шиъру бёлюму, Аتكъайны «Сотав булан Рашия» деген, белгили шаир А. Тарковский гёчюрюп рус тилде де чыкыган, поэмасы ва шолай башга асарлар да охувчуланы тергевюн тартды.

Прозада, биз эсерген кюйде, давдан сонг производство темасы алдынлы ерде бола, ва бара-бара огъар уйаглю, сюив тема да чатыраша. Муну булан бирге къумукъ прозада (50-нчи йылланы ахырлары – 70-нчу йылларда) инкылап тема гюч ала. Ибрагъим Керимовну («Магъач», «Къанатлы кызы»), Магъаммат-Солтан Ягъяевни («Хынжаллар сувурулган», «Бизге оьлме чола ёкъ», «Оьлюмден уьст болганлар»), Ш. Альбериевни («Яшыртгын яра») романлары булан янаша хыйлы повестлер де (Баммат Атаев, Хизри Арсланбеков ва башгалар) чыгъа.

Шо бир вакътини ичинде эсерилген язывчулар ва Михайыл Абуков, Умукурсюн Мантаева, Зарипат Атаева, Камал Абуков ва башгалары оьз девюрюн, колхоз яшавну суратлап, хыйлы романлар, повестлер, хабарлар ярата.

Ёрав гысапда айтганда, 70-нчу йыллардан тутуп къумукъ прозада лирикалыкъ арта. Шогъар инг башлап К. Абуковну повестлери («Мен гюнагълыман, Марьям» ва б.) ва Ислам Казиевни, Гъайбулла Давутовну повестлери ва хабарлары шагъат бола.

Сонг да 50-нчи йылланы ахырында масхара – сатира хабар адабиятда мекенли ер тутта (Ибрагъим Хамав ва б.).

Гъасил этип айтсакъ, 1960–1980-нчи йылларда, совет девюрню арт вакътилерине таба, къумукъ адабият мекенли даражалагъа етишгенни, бу вакъти язывчуланы санавуну кёплюгю, янгыз прозада 150-ге ювукъ китап басмадан чыкыгъаны (поэзия китапланы санаву чу дагъы да артыкъ) атив исбат эте.

Поэзия, проза булан янаша, драматургия да санав ва сан якъдан маъналы гёрюне. Шону Къумукъ театрны сагынасында ойналган А.-В. Сулеймановну, Аتكъайны, М.-С. Яхъяевни, К. Абуковну ва б. пьесалары шагъатлай.

Адабият критикабызны даражасына гёз къаратсакъ, совет девюрню ахырынчы отуз йыллыгында, 30-нчу йылларда яратывчулугъун башлагъан Камил Солтанов Дагъыстанда лап да айтылган танкъытчы болуп токъташа. Ондан согъу даражалы критик болуп бу йылларда ону ёлун тутган ва ондан сонг узатган къумукъ адабиятчы Камал Абуков болгъаны маънасыз тююл.

60–80-нчи йылларда къумукъ адабият илму да мекенли аякъга тура ва гючлене. 50-нчи йыллардан баш алагъан къумукъ адабиятга багышланган китаплар чыкъмакълыкъ бу

йыллар шайлы өссе. К. Солтанов, Г. Мусаханова, С. Алиев, А.-Къ. Абдуллатипов, К. Абуқъов, З. Акъавов, С.-М. Акъбиев ва башгъалары илму китаплар чыгъара, ва аслу гъалда инкылапдан алдагъы тарихи ёлун мекенли баянлай.

60-80-нчи йыллардагъы къумукъ адабиятны устюнлюклерин къысгъача айтма бажарылмай. Буса да оланы бирлери – къумукълардан Дагъыстанны халкъ шаири деген сыйлы атгъа ес болгъанлар (Аткъай, А. Гъажиев ва б.), биринчи дагъыстан адабиятда язылгъан роман-трилогия (М.-С. Яхъяев), биринчи къумукъ шиъру къайдалы роман арагъа чыкъгъаны (А.-В. Сулейманов «Уьст болгъан сююв»), къумукъ авторлар, китаплары рус тилге гёчюрюлюп, Москвада басмадан чыгъып, савлай уълкеге белгили болмакълыгъы (Ю. Гереев, И. Керимов, Аткъай ва хыйлы озгелери), къатынланы прозасы (Умукурсюн Мантаева, Зарипат Атаева) ва поэзиясы (Жаминат Керимова, Шейит-Ханум Алишева ва б.) озь ерин тутгъанлыгъы ва хыйлы озге агъвалатлар.

Совет девюрден сонгъу адабиятны алсакъ, 90-нчы йылланы башында Б. Атаевни «Шавхалны гиччи уланы» деген, къумукъланы игит ёлбашчысы Солтанмутгъа (XVII асру) багъышлангъан романы чыгъып, гёрмекли агъвалат болду. Бу асар совет девюрню узагъында инкылапдан алдагъы къумукъланы игитлик тарихине багъышлангъан биринчи роман болду. Сонг бизин уълкедеги янгыртып къурувну таъсиринден ватандашлыкъ лирика артды. Къумукъ масъалалар башлап поэзияда гёрсетилди; оланы арасында Къумукъ тюзню гъалиги къыйынлы къысматы, топракъ масъалалар (А. Акъаев, Шейит-Ханум Алишева, М. Атабаев ва башгъалары).

90-нчы йыллардан тутуп, толу кюйде идеология талаплар тайып, гъар-бир язивчу озю сюегенни язма имканлыкълар ачылды. Шоллукъда Къумукъну тарихи ва гъалиги къысматы булан янаша совет девюрню къайгъылы агъвалатлары да суратланды. Шо арада 30-нчу йыллардагъы къыйыкъсытывлар, адамланы бир гюнагъсыз туснакъ, репрессия этив сагъифалары да ачылды (И. Керимов, М. Атабаев, Б. Магъамматов ва б.).

Артдагъы йылланы белгиси гъисапда поэзия, проза булан тенгледиргенде, шайлы гючленгенни ва айрокъда адабият ёлда тиштайпа авторлар актив ортакъчы болгъанны, ва озь охувчуларын тапгъанны эсгерме тюше. Тезден берли язагъан Ш.-Х. Алишева, Супиянат Мамаева ва озгелери булан Гюлбагъдат Омарова, Зумрут Атагишиева, Гёгюрчюн Атаева ва башгъалары озь китаплары булан арагъа чыкъды.

Гъар ким озю озюню китабын, озю харж да табул, чыгъарып болагъаны яхшы. Бир якъдан шолайлыкъны натижасында бизин сююндюреген, масала, оърде эсгерилген янгылыкълар болду, бир якъдан – осал, пагъмусу макътавгъа лайыкълы тюгюл китапланы авторлары да арагъа чыкъды. Шону булан бирче гъукумат китапханалар аз китап чыгъарагъанын да эсгерсек, китап басмада низам ёкълугъу ачыкъ бола. Ондан къайры, 80-нчи йылларданокъ кемлеше барагъан прозабыз, артдагъы йыллар дагъы да сийрек болду. Артдагъы йигирма йылны ичинде къумукъ прозагъа гелген янгы яш язивчу ёкъ деме ярайгъан кюйдебиз.

Амма умуми алгъанда, чебер китаплар аз болгъан деме де кюй ёкъ. Не буса да поэзия асарлар кёп болуп, оланы даражасы да арта бара. Демек, адабиятны бир журасы тёбен, яда акъсай буса, бир яны чечеклене дейген пикру бизин адабиятгъа къыйышмай къалмай.

Натихалап айтсакъ, бир макъалада къумукъ адабиятны толу кюйде гёрсетме бажарылмай. Биз озь къаравубузгъа кюрчюленип, анадаш сёз саниатыбызны бир-бир озсюв ёлларын, агъымларын эсгерип дазуландыкъ. Бары да агъымланы, жанрланы, озокъда, эсгерме макъаланы оълчевю имкан бермей. Бары да маъналы асарлар чы нечик де, гъатта бары да язивчуланы атларын гелтирме кюй болмады. Къайтара айтайыкъ, биз аслу, лап да айтмаса болмайгъан

белгилерин, агъымларын гёрсетме къаст этдик. Нечик де охувчу бизин англа, ва къумукъ адабиятны тарихинден аз буса да англав табар деп умут этебиз.

Литература:

Абдуллатипов А.-К.Ю., Гусейнов М.А., Шабаета Л.А. (2015). История кумыкской литературы. Том I. Литература досоветского периода. Махачкала.

Акавов З.Н. Диалог времен (1996). Махачкала: Дагестанское книжное издательство.

Акбиев С.-М.Х. (1982). Къол языв китапдан басмагъа ерли. Магъачкъала: Дагъыстан китап басмаханасы.

Алиев С.М. (1989). Асрулар сезе гелген асил сёз. Магъачкъала: Дагъыстан китап басмаханасы.

Асеков И.Х. (1972). Советская поэзия и культурное наследие кумыков. Махачкала: Дагестанское книжное издательство.

Ахмедова Р.А. (1999). Кумыкская поэма: духовно-нравственные проблемы. Махачкала: ДГУ,;

Гусейнов М.А. (2018). История кумыкской литературы. Том 2. Литература 1920–1955 гг. Махачкала: ИЯЛИ ДНЦ РАН.

Мусаханова Г.Б. (1959). Очерки кумыкской дореволюционной литературы. Махачкала.

Солтанмуратов А.М. (2010). Янгыртывну ёлунда. Магъачкъала: ДГУ.

Султанов К.Д. (1964). Къумукъланы адабияты. Магъачкъала: Дагъыстан китап басмаханасы.